

Janusz Sarkowicz*

Sztuka sepulkralna – dawne koncepcje kamieniarskie zawarte w projektach zabytkowych grobowców Cmentarza Rakowickiego w Krakowie

Sepulchral art – old stonework concepts contained in projects of historic tombs in the Rakowice Cemetery in Krakow

Słowa kluczowe: Cmentarz Rakowicki, sztuka sepulkralna, archiwalne projekty grobowców, kamieniarstwo

Key words: Rakowice Cemetery, sepulchral art, archival projects of tombs, stonemasonry

Zamysł wyodrębnienia charakterystycznych cech dotyczących budowy zabytkowych grobów Cmentarza Rakowickiego oraz zmian, jakich z czasem dokonywano w ich konstrukcjach architektoniczno-rzeźbiarskich, powstał w trakcie przeglądu zbioru dokumentów archiwalnych odnoszących się do tego typu obiektów¹. Były to w głównej mierze rysunki projektowe grobowców tej krakowskiej nekropolii oraz związane z nimi pisma i decyzje administracyjne pochodzące z okresu 1833-1961. Objęcie kwerendą tego pokaźnego zbioru archiwaliów podyktowane było próbą kompleksowego podjęcia tematu, równocześnie jednak wymagało wprowadzenia pewnej syntezy. Wiele z tych dokumentów stanowi ciekawy materiał dla historyków sztuki oraz pozostałych badaczy zainteresowanych omawianą tematyką i okresem w dziejach Krakowa.

W trakcie analizy poszczególnych projektów obiektów nagrobnych zwrócono uwagę przede wszystkim na informacje, które mogą mieć znaczenie w kontekście problematyki konstrukcyjno-budowlanej, kamieniarskiej i konserwatorskiej. Podjęto również próbę wyodrębnienia ważniejszych zmian następujących z czasem, w obrębie wymienionych obszarów. Ich przebieg był raczej płynny – wypracowane sposoby wykonywania obiektów nagrobnych nie zmieniały się nieraz przez dziesiątki lat, a wprowadzane „nowości” jeszcze jakiś czas współistniały z podtrzymywaną tradycją. Zewnętrzna forma architektoniczno-rzeźbiarska była uwarunkowana zakładanym już na wstępie typem grobu i jego gabarytami, odzwierciedlała także style i panujące w danym czasie tendencje estetyczne. Na przestrzeni ponad dwóch wieków historii i funkcjonowania cmentarza stosowano różnorodne materiały, wprowadzano nowe rodzaje i odmiany kamienia. Pewne modyfikacje dotyczyły

The concept of distinguishing characteristic features concerning the construction of historic tombs in the Rakowice Cemetery, and changes introduced with time in their architectonic-sculptural constructions, originated during a review of a collection of archive documents referring to objects of that type¹. They were mostly project sketches of tombs from that Krakow necropolis, as well as notes and administrative decisions connected with them from the period 1833-1961. The reason for preliminary research of such an enormous collection of archive documents was an attempt at a complex approach to the matter, though at the same time it required introducing a certain synthesis. Many of those documents constitute fascinating material for art historians and other scientists interested in the discussed subject and period in the history of Krakow.

During an analysis of particular projects of funereal objects, attention was paid mainly to information which might be important in the context construction-building, stonemasonry and conservation issues. An attempt was also made at distinguishing more important changes occurring with time within the mentioned areas. Their boundaries were rather fluid – sometimes the developed manner of building funereal objects remained unchanged for dozens of years, and introduced “novelties” co-existed with the maintained tradition for some time. The external architectonic-sculpture form was already conditioned by the initially assumed type of grave and its size, reflecting also styles and esthetic tendencies dominant at a given time. During over two centuries of the cemetery history and functioning, various materials were used, new kinds and varieties of stone were introduced.

* mgr Janusz Sarkowicz, Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, Akademia Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie

* mgr Janusz Sarkowicz, Faculty of Art Conservation and Restoration, Jan Matejko Academy of Fine Arts in Krakow

rozwiązań budowlanych oraz konstrukcyjnych, obejmujących także struktury piwnic grobowcowych.

W dzisiejszych czasach dawne rysunki projektowe mogą okazać się bardzo pomocne, zwłaszcza w odniesieniu do zrealizowanych na ich podstawie konkretnych obiektów nagrobnych. Analizując poszczególne przypadki należy upewnić się, czy dany grób wybudowany został ściśle na podstawie zatwierdzonego planu, czy nie uległ w późniejszym czasie częściowej lub całkowitej przebudowie. Zestawienie rysunkowego pierwowzoru z rzeczywistym obiektem na terenie cmentarza i porównanie ich formy i wymiarów zwykle rozstrzyga te wątpliwości.

Podstawowe założenia oraz pewne cechy formalne projektów nie zmieniały się przez lata tworząc ogólnie obowiązujący schemat. Od początku realizowane były w celu uzyskania zgody urzędu² na wybudowanie określonego typu obiektu nagrobego zamówionego dla danej osoby czy całej rodziny. Wytyczne dotyczące miejsca przeznaczonego na wybudowanie grobu były podawane w pisemnych decyzjach administracyjnych. Określanie lokalizacji na kartach samych projektów pojawiło się na szerszą skalę dopiero pod koniec XIX wieku. Istotnym wyróżnikiem był sposób zwymiarowania przedstawionych propozycji rysunkowych. Już w najstarszych zachowanych archiwaliach bardzo często wykreślano skalę liniową w formie podziałki graficznej. Innym sposobem, czasem też uzupełnieniem samej skali, było odcinkowe określenie wymiarów, kolejnym – wykonanie opisu³.

Rysowane najczęściej przez mistrzów kamieniarskich lub architektów projekty były zróżnicowane pod względem sposobu ich wykonania, poziomu technicznego, precyzji, staranności i liczby zawartych informacji – nawet jeśli tworzone były w zbliżonym czasie. Szczególnie ważną cechą łączącą znakomitą większość planów grobów murowanych jest uwzględnienie całości ich konstrukcji: zewnętrznych form architektoniczno-rzeźbiarskich, jak i „ukrytych” pod nimi struktur piwnic i katakumb. Opisywane w dalszej części przykłady wybranych projektów oraz prezentowane ryciny dają pewien pogląd co do ich podstawowych, charakterystycznych cech. Z drugiej jednak strony obrazują zróżnicowanie techniczno-artystyczne, które wydaje się być tym większe, skoro w zaprezentowanej liczbie stanowią jedynie znikomą wycinkę z całego zachowanego zespołu materiałów archiwalnych.

Podjmując tematykę zabytkowych grobowców Cmentarza Rakowickiego warto zaznaczyć pewne istotne fakty dotyczące jego historii, rozwoju i przemian – zwłaszcza w obrębie sztuki sepulkralnej. Założony w 1803 roku cmentarz od początku funkcjonowania przechodził różne przeobrażenia związane ze zmianami tendencji i stylów w sztuce, ale także zależne od czynników społeczno-ekonomicznych oraz administracyjno-prawnych istniejących w określonym czasie. Pierwsze kilkadziesiąt lat jego rozwoju i funkcjonowania było bardzo istotne z punktu widzenia ewolucji form nagrobnych. Początkowo surowe ustawodawstwo wpływało na raczej skromny wygląd nekropolii. Licznie powstające mogiły ziemne z krzyżami niekiedy posiadały ogrodzenia, zaś w murze cmentarnym umieszczano kamienne tablice inskrypcyjne upamiętniające zmarłych. Ich liczba wzrosła szczególnie z końcem lat 20. XIX wieku oraz podczas epidemii cholery w latach 1830–1831⁴. Tablice te tworzą obecnie zespół najstarszych zabytków krakowskiego cmentarza. Mimo ograniczenia samej formy oraz wymiarów można pośród nich wyodrębnić bardziej finezyjnie zdobione płyty, z ornamentyką wici roślinnych, rytymi symbolami, a nawet scenkami figuralnymi. Najczęściej do wykonania tablic stosowany był marmur dębnicki – eksploatowany i popularny od wielu lat kamień, który

Certain modifications referred to building and construction solutions, including also the structure of tomb cellars.

Nowadays, old project drawings can be very helpful, particularly in reference to concrete sepulchral objects realised on their basis. When analysing individual cases, it must be ascertained whether a given tomb was built strictly in accordance with the approved plan, or whether it was partially or completely rebuilt at a later time. Comparing the original drawings with the real objects in the cemetery – a comparison of their form and size – usually dispels the doubts.

Basic assumptions and certain formal features of the projects remained unchanged for years, thus establishing a generally ruling scheme. Since the beginning they were realised in order to obtain the authorities' permission² to build a definite type of a sepulchral object commissioned by a given person, or a whole family. Guidelines concerning the site intended for building a tomb were given in the form of written administrative decisions. Defining location on the pages of projects themselves appeared on a wider scale only towards the end of the 19th century. A significant distinguishing feature was the way of measuring the presented drawing proposals. The linear scale was very frequently drawn in the form of a graphic scale even in the oldest preserved archive materials. Another way, or sometimes completing the scale itself, was sectional definition of size, and yet another – providing a description³.

Most frequently drawn by master stonemasons or architects, projects differed as far as manner of their execution, technical level, precision, neatness and amount of given information were concerned – even if they were created more or less at the same time. Taking into account their whole construction: external architectonic-sculpture forms, as well as structures of cellars and catacombs “hidden” beneath them, is a particularly important feature common to a great majority of plans of masonry graves. Examples of selected projects and presented drawings, described further, offer some insight into their basic, characteristic features. On the other hand, they reflect a technical and artistic variety which seems to be even greater since the presented number constitutes merely a slim section of the whole preserved collection of archive materials.

Addressing the issue of historic tombs in the Rakowice Cemetery, it is worth emphasising certain significant facts concerning its history, development and changes – especially in sepulchral art. Founded in 1803, from the very beginning of its functioning the cemetery underwent various changes associated with altering tendencies and styles in art, but also dependent on socio-economic and administrative-legal factors existing at a given time. The first several dozen years of its development and functioning were of great significance from the viewpoint of evolution of tombstone forms. Initially, strict legislation enforced a fairly modest appearance of the necropolis. Earth graves with crosses, built in large numbers, were sometimes surrounded with fences, and engraved plaques commemorating the deceased were set into the cemetery wall. Their number particularly increased towards the end of the 1820s and during a cholera epidemic in the years 1830–1831⁴. Currently those plaques constitute a set of the oldest monuments in the Krakow cemetery. Despite restricted forms and sizes, tablets decorated with more finesse, ornamented with plant tendrils, engraved symbols, and even figural scenes can be distinguished among them. Most frequently marble from Dębnik was used for making

stanowił również budulec powstających pierwszych pomników i płyt nagrobnych cmentarza.

Pod koniec lat 30. XIX wieku, w związku z powiększeniem i uporządkowaniem terenu cmentarza, następowały istotne zmiany w jego ogólnym wyglądzie. Zaczęto stawiać większe i coraz bardziej okazałe grobowce rodzinne, kaplice, katakumby. Na początku lokalizowane były przy murze cmentarza, w wąskich pasach tworzących na planie nekropolii centralne osie, a także na obrzeżach zwykłych kwater⁵. Również wprowadzenie nowych przepisów cmentarnych spowodowało upowszechnienie tych prekursorskich realizacji, które wpłynęły na rozwój kamieniarsstwa w obrębie architektury i rzeźby sepulkralnej, dla potrzeb grobów murowanych. Firmy kamieniarskie korzystały z istniejących już wzorników i albumów sztuki cmentarnej, lecz równocześnie wypracowywały własne formy i szablony. Ułatwiała to również zleceńodawcom wybór określonego typu grobowca.

Z grupy niezbyt licznie zachowanych dokumentów z lat 30. i 40. XIX wieku jako pierwszy na uwagę zasługuje „plan konstrukcyjny” na wymurowanie grobu Eleonory z Rhoevighów Postankowej, sygnowany datą 25 maja 1833 roku (ryc. 1)⁶. Pokazany w formie dwóch przekrojów zarys grobowca opatrzony został opisem z wyszczególnieniem materiałów przeznaczonych do jego wymurowania⁷. W tym czasie, jak i przez wiele kolejnych lat jest to przykład wyjątkowy. Analizując dokumenty z lat późniejszych można zauważyć, że praktycznie do końca XIX wieku o materiale budowlanym świadczyć będą jedynie szczegóły rysunkowe projektów (np. wrysowany schematycznie wątek ceglany lub podział na ciosy kamienne) bądź naniesione odpowiednio kolory (np. czerwony – cegła, żółty lub ugrowy – kamień).

Kolejny, wyróżniający się na tle innych rysunek projektu dotyczy pomnika nagrobnego Anny Rudolphi z 1836 roku (ryc. 2). Zamieszczona na ścianie cokołowej inskrypcja (treść w języku włoskim) co prawda nie stanowi precyzyjnego wzoru dla liternika, lecz uwzględnia rodzaj i zróżnicowanie czcionki oraz ogólny układ kompozycyjny napisu. W zachowanych materiałach archiwalnych, zwłaszcza XIX-wiecznych, tego typu projekt stanowi wyjątek. Obecnie inskrypcja zamieszczona na tym nagrobku, wykuta w płycie z marmuru dębnickiego, nie powtarza wzoru oraz treści napisu z dokumentu z 1836 roku.

Wśród innych projektów z lat 40. XIX wieku są zarówno przedstawiające mniejsze groby murowane, jak i bardziej okazałe kaplice katakumbowe, np. rodzin Wężyków, Walterów (oba pochodzące z 1842 roku), zlokalizowane przy wschodnim murze cmentarza.

Właściwie już od samego początku powstawania projektów na rysunkach, za pomocą koloru, mniej lub bardziej ściśle różnicowano materiał, który miał być zastosowany do budowy grobu. W przykładowym projekcie grobowca Romana Markiewicza z 1842 roku (ryc. 3) różowy kolor zapewne określa cegłę sklepionej kolebkowo piwnicy, ugięty zaś wskazuje na piaskowcowe fragmenty nawierzchni. Błękit natomiast niezbyt jasno określa rodzaj kamienia, z którego planowano wykonać płytę włazu. Tym bardziej, że kolorem tym zaznaczono również metalowe elementy barierki. W innych planach z tego okresu kolorem błękitnym oznaczano piaskowiec stosowany w strukturze zadaszenia grobowca.

Poza oznakowaniem kolorystycznym w niektórych projektach na uwagę zasługują nietypowe rozwiązania budowlane. Przykładowo, w projekcie z roku 1848 (ryc. 4) przedłożono zamysł realizacji dziecięcego grobu murowanego z miejscem na

plaques – stone quarried and popular for many years, which also constituted building material for the first memorials and tombstones erected in the cemetery.

Towards the end of the 1830s, as a result of expanding and tidying up the cemetery area, significant changes occurred in its general appearance. Bigger and more impressive family vaults, chapels, catacombs were built. At the beginning, they were located along the cemetery wall, in narrow stretches creating central axes on the necropolis plan, and also on the edges of ordinary sections⁵. Introduction of new cemetery regulations also helped to make those precursor realisations more common, which enhanced the development of stonemasonry within sepulchral architecture and sculpture, for whose needs drawing and technical plans, mostly of masonry gravestones, began to be made. Stonemasonry firms used the already existing pattern books and albums of cemetery art, but at the same time worked out their own forms and templates. It also facilitated the choice of a specific type of tomb for the prospective owner.

In a group of few preserved documents from the 1830s and 1840s, the “construction plan” for building the tomb of Eleonora Postankowa nee Rhoevigh, signed with the date of 25 May 1833 (fig. 1), is the first worthy of attention⁶. Shown in the form of two cross-sections, the outline of the tomb was provided with a description listing materials to be used for its construction⁷. At that time, and for several years to follow, it was a unique example. When analysing documents from later years, it can be observed that, practically until the end of the 19th century, only drawing details in the projects (e.g. schematically marked brick bond or division into stone ashlar), or appropriately used colours (e.g. red – brick, yellow or ochre – stone) will indicate the building material.

The next outstanding project drawing depicts the tomb of Anna Rudolphi from 1836 (fig. 2). The inscription (in Italian) placed on the pedestal wall does not constitute a precise pattern for the craftsman engraving the lettering, but takes into account the type and variation of font, and a general composition layout of the text. Such a project is unique in the preserved archive materials, especially from the 19th century. At present, the inscription on the gravestone, engraved in a plaque from Dębnik marble, does not copy the pattern or message of the original from the document from 1836.

Among other projects from the 1840s, there are both those presenting smaller masonry tombs, and more imposing catacomb chapels e.g. of the Wężyk or Walter families (both from 1842), located at the eastern wall of the cemetery.

Practically from the very beginning of project making, material which was to be used for building a grave was more or less precisely diversified in drawings with the use of colour. In the sample project of Roman Markiewicz’s tomb from 1842 (fig. 3), pink colour might indicate bricks of the cellar with a barrel vault, while ochre indicates the sandstone fragments of the surface. Blue colour, however, does not clearly suggest a kind of stone intended for making the hatch. The more so, as the same colour was used for marking metal elements of railing. In other plans from the same period, blue colour indicated sandstone used for the roofing structure of the tomb.

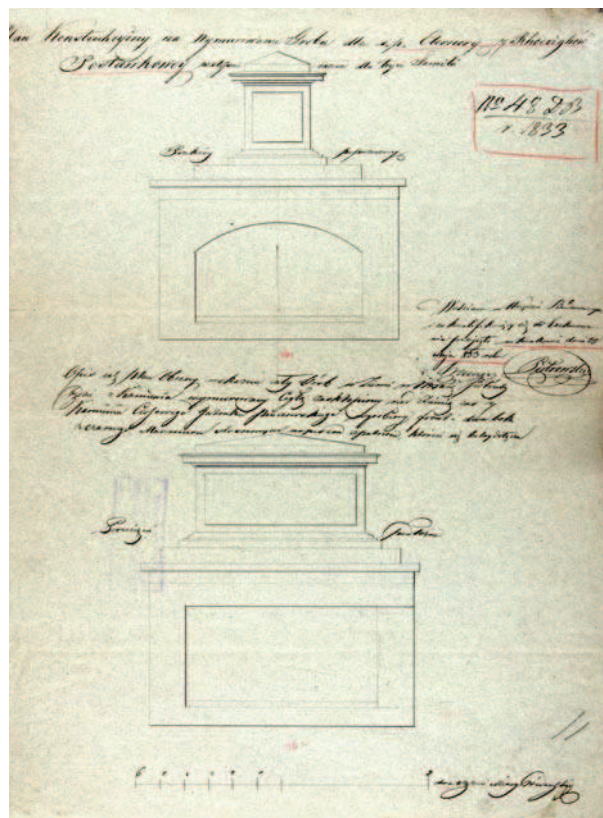
Besides colour coding, in some projects attention is drawn by untypical building solutions. For instance, in the project from 1848 (fig. 4) the concept of realising a child’s masonry grave with room for one coffin situated above the

jedną trumnę sytuowaną powyżej poziomu gruntu, co można wnioskować z faktu zastosowania bezpośrednio pod tym małym grobowcem dosyć masywnych fundamentów.

Efektorem rosnącego popyty i zainteresowania związanego z możliwością postawienia familijnego grobu murowanego czy też upamiętnienia zmarłych „trwałym” kamiennym pomnikiem nagrobnym było powstawanie nowych zakładów kamieniarsko-rzeźbiarskich. Dlatego warto chociażby wspomnieć pierwszych

ground level was introduced, which could be deduced from the fact that relatively massive foundations were built under that small tomb.

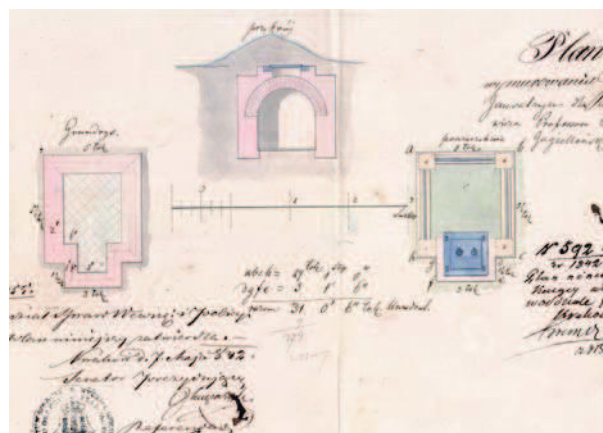
As a result of the growing demand and interest connected with the possibility of erecting a masonry family vault, or commemorating the dead with a “permanent” tombstone, new stonemasonry and sculpture workshops appeared. Therefore it is worth mentioning the first master stone-

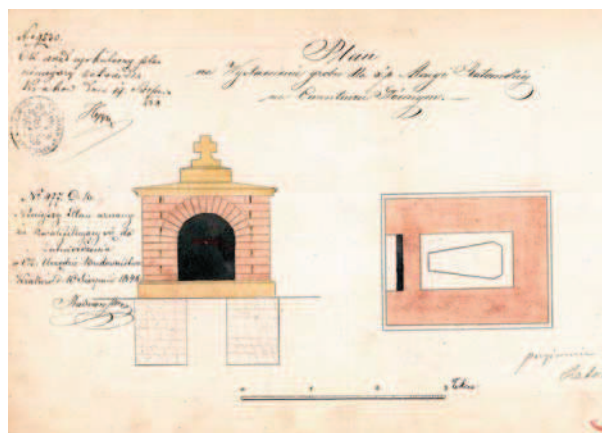
Ryc. 1. „Plan konstrukcyjny” grobu Eleonory z Rhoevighów Postankowej z 25 maja 1833 roku – najstarszy zachowany projekt rysunkowy grobowca na Cmentarzu Rakowickim. W opisie wymienione zostały materiały przeznaczone do jego wymurowania (cegła, kamień pińczowski i czarny marmur)
 Fig. 1. “Construction plan” of the grave of Eleonora Postankowa nee Rhoevigh, from 25 May 1833 – the oldest preserved project drawing of a tomb in the Rakowice Cemetery. The description mentions materials to be used for its construction (brick, Pińczów stone and black marble)

Ryc. 2. Fragment projektu pomnika nagrobnego Anny Rudolffy z 1836 roku, z włoską inskrypcją na ścianie cokołowej
 Fig. 2. Fragment of a project of Anna Rudolffy's tombstone from 1836, with an Italian inscription on the pedestal wall

Ryc. 3. Plan grobowca Romana Markiewicza z 1842 roku. W rysunkowych przekrojach piwnicy i rzucie powierzchni grobu kolorem zaznaczono rodzaj sugerowanych materiałów
 Fig. 3. Plan of Roman Markiewicz's tomb from 1842. In drawn cross sections of the cellar and the plan of the grave surface kinds of suggested materials were colour coded

Ryc. 4. Projekt grobu Marii Radomskiej z 1848 roku – rzadki przykład pojedynczego grobu murowanego bez podpiwniczenia, z miejscem na trumnę wewnątrz tumbi
 Fig. 4. Project of Maria Radomska's grave from 1848 – a rare example of a single masonry tomb without a cellar, with space for the coffin inside the tomb

mistrzów kamieniarskich, którzy swoją działalnością wpływali na estetyczny wygląd rozbudowującego się Cmentarza Rakowickiego.

Jedną z wcześniejszych tego typu firm rozwinął ur. w 1800 r. Jan Nepomucen Galli – syn wywodzącego się z Włoch rzeźbiarza Leonarda, uczeń J. Reidlingera w Szkole Sztuk Pięknych⁸. Z grupy wielu zachowanych w krakowskim archiwum projektów sygnowanych jego nazwiskiem, na uwagę zasługuje nieco odbiegający od sepulkralnej tematyki rysunek skarboxy na datki dla ubogich z 1847 roku (ryc. 5). Obiekt ten, usytuowany na postumencie, przypominający formą latarnię umarłych, stanowi ciekawe historyczne odniesienie w kontekście do współczesnego zwyczaju kwestowania na terenie cmentarzy.

W przypadku projektów grobowców zrealizowanych przez tego krakowskiego rzeźbiarza i kamieniarza dominują plany ukazujące kolebkowo-łukowy kształt sklepienia wykonanej z cegły piwnicy, ze schematycznie zaznaczonym wątkiem murarskim. Ilustruje to projekt z 1858 roku ze starannie wyrysowaną formą pomnika nagrobnego (ryc. 6). Tego typu rozwiązania kontynuowane są później, co widać w rysunkach innych rzemieślników, a modyfikowana, dostosowywana do konkretnych rozwiązań wyłącznie ceglana konstrukcja piwnic utrzymuje się właściwie do końca XIX wieku.

Projektowane części naziemne grobowców oraz nagrobki przyjmowały z czasem coraz bardziej różnorodne formy i typy, których klasyfikacja i analiza stanowi odrębne, dosyć złożone zagadnienie w obszarze sztuki sepulkralnej. Poza uwarunkowaniami administracyjnymi oraz zaleceniami zamawiającego, zależnymi od jego możliwości finansowych, na ostateczny ich wygląd wpływ mieli już sami wykonawcy – firmy kamieniarskie, często współpracujące z rzeźbiarzami, kowalami, odlewnikami i murarzami. Każdy zakład kamieniarski miał swoją specyfikę i określone możliwości techniczne, zależne m.in. od dostępności materiału kamiennego.

W dostępnych decyzjach administracji miejskiej z połowy XIX wieku o wykonaniu wnioskowanego grobowca czy pomnika nagrobnego nie znaleziono dodatkowych wymagań bądź zastrzeżeń dotyczących formy nawierzchni grobu. Korekty i uwagi zaznaczane na rysunkach pojawiają się około 1918 roku, natomiast wszelkie adnotacje, poprawki i pisemne zastrzeżenia stosowane były powszechnie dopiero w latach 20. i 30. XX wieku. Jednak w decyzji zatwierdzającej plan pomnika nagrobnego dla zm. Feliksa Węgierskiego z 1851 roku zwraca uwagę adnotacja wskazująca na istnienie pewnych przepisów odnoszących się do kwestii wyglądu grobów: „...przedstawiony plan jest stosownie do przepisów zaprojektowany i nie sprzeciwia się upiększeniu Cmentarza Jlnego takowy zatwierdza”⁹. Z kolei w przypadkach, gdy stwierdzono na terenie cmentarza prowadzenie prac w miejscu niewłaściwym lub bez zezwolenia, administracja miejska nie była zanadto pobłażliwa. Przekonał się o tym Jan Galli, otrzymawszy napomnienie podczas budowy grobowca dla Zuzanny Doroty Bandtkie: „P. Gallego zaś, który się powążył budowę bez zezwolenia Rządu wykonać, i który jako z Profesji temu przedmiotowi iedynie oddany winien znać przepisy do tegoz odnoszące się niniejszym naganie – Grób nie wystawiony w miejscu pozostać ma”¹⁰.

Pośród licznych, mniej lub bardziej znaczących zakładów kamieniarskich, których działalność na przestrzeni wielu dekad przyczyniła się do powstania w Krakowie kamiennego „miasta umarłych”, nie sposób pominąć znanej firmy Edwarda Stehlika. Ten krakowski rzeźbiarz i kamieniarz, uczeń m.in. Karola Ceprowskiego, szczególnie uznany od połowy XIX wieku, działał prężnie także na terenie rakowickiej nekropolii¹¹. Z pracow-

masons who, through their craft, influenced the aesthetic appearance of the expanding Rakowice Cemetery.

One of the earliest such firms was developed by Jan Nepomucen Galli, born in 1800, a son of an Italian sculptor Leonard, a disciple of J. Reidlinger in the School of Fine Arts⁸. From the set of many projects signed with his name and preserved in the Krakow archives, a sketch of the collection box for alms for the poor from 1847 (fig. 5), though slightly different from the sepulchral subject matter, is worthy of attention. The object situated on a pedestal, and resembling a lantern of the dead in its form, constitutes a curious historical reference in the context of the contemporary custom of collecting money in cemeteries.

In the case of projects of tombs realised by that Krakow sculptor and stonemason, plans showing barrel-arched shape of the vault of a cellar built from bricks, with schematically marked masonry bond, are predominant. It is illustrated by the project from 1858 with a carefully drawn form of gravestone (fig. 6). Such solutions are continued later, which can be seen in sketches by other craftsmen, and modified, only brick construction of the cellars adapted to concrete solutions was maintained practically till the end of the 19th century.

Designed above-ground parts of funeral vaults and grave-stones with time took more and more varied forms and types, whose classification and analysis constitutes another fairly complex issue within sepulchral art. Besides administrative conditions and the customer's guidelines dependent on his financial abilities, their ultimate appearance was influenced by the craftsmen themselves – stonemasons, frequently cooperating with sculptors, blacksmiths, metalworkers and masons. Each stonemason's workshop had its own specificity and defined technical possibilities, related to e.g. availability of rock materials.

In decisions regarding the execution of an intended tomb or gravestone, available to the municipal administration in the mid-19th century, no additional requirements or reservations concerning forms of grave surfaces were found. Corrections and remarks made on drawings appear around 1918, while all kinds of notes, amendments and written reservations began to be commonly used only in the 1920s and 1930s. However, in the decision approving the plan of the gravestone for the late Feliks Węgierski from 1851, attention is drawn to an annotation indicating the existence of some regulations referring to the issue of graves' appearance: „...the presented plan designed in accordance with the regulations and not against the idea of beautifying the Cemetery has been approved.”⁹. On the other hand, in cases where construction work in the cemetery was found to be carried out in the wrong place or without a permit, municipal administration was far from lenient. Jan Galli experienced it, as he was admonished while building a tomb for Zuzanna Dorota Bandtkie: “Mr Galli, who dared to execute a building without the Government permit, and who as a Professional ought to know the regulations referring to this, is thus admonished – the Grave is to remain not erected on the site”¹⁰.

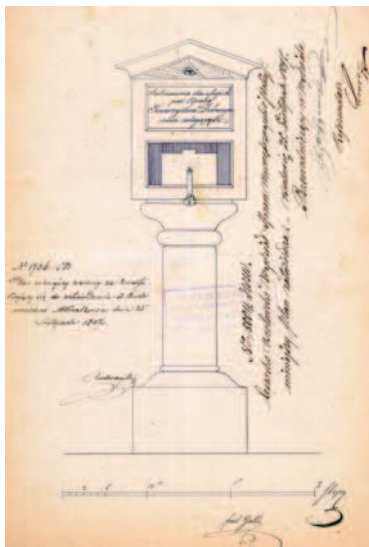
Among numerous, more or less significant stonemasons whose activity, over the decades, contributed to the creation of the stone “city of the dead” in Krakow, one cannot ignore the renowned firm of Edward Stehlik. That Krakow sculptor and stonemason, a disciple of e.g. Karol Ceprowski, gained particular recognition in the mid-19th century and worked dynamically also in the Rakowice necropolis¹¹. With his

nikami swego zakładu zrealizował liczne kaplice grobowe, grobowce i nagrobki, zwykle samemu je projektując. Nie jest więc zaskoczeniem, że nazwisko Stehlik często pojawia się na archiwalnych kartach właściwie już od początku lat 50. XIX wieku. Szczególnie ciekawe są przykłady projektów pomników nagrobnych oraz krzyży na profilowanych cokółach i postumentach, precyzyjnie opracowanych pod względem dekoracji rzeźbiarskiej, ornamentów i detali. Doskonale ilustruje to przykład pomnika nagrobnego z 1865 roku (ryc. 7). Większość wspomnianych rysunków wykonano na kalce pergaminowej, być może – w niektórych przypadkach – poprzez przerysowanie z innego źródła, jakim mógł być własny katalog rzeźbiarza lub inny wzornik nagrobków z tego okresu.

Wracając do istotnych cech XIX-wiecznych grobowców, warto wspomnieć o stromych schodkach z wnętrza piwnicy grobowcowych. Umieszczone były poniżej otworu wejściowego i wykonane z cegły podobnie jak ściany tych piwnic (ryc. 8). Tego

employees, he realized numerous funeral chapels, tombs and gravestones, usually designing them himself. Therefore, it is not surprising that the name Stehlik frequently appeared in archive papers practically from the beginning of the 1850s. Particularly interesting are examples of projects of gravestones and crosses on profiled pedestals and plinths, with precisely executed decorative sculptures, ornaments and details. A perfect illustration is here the gravestone from 1865 (fig. 7). The majority of the above mentioned drawings were made on tracing paper, in some cases they may have been copied from another source such as the sculptor's own catalogue or another gravestone pattern book from that period.

Coming back to the significant features of the 19th-century tombs, it is worth mentioning steep stairs inside tomb cellars, which were located beneath the entrance opening and made from brick like the cellar walls (fig. 8). Such solutions appear already in earlier documents – since 1850. The stairs

Ryc. 5. Rysunek skarbony na datki dla ubogich autorstwa Jana Nepomucena Gallego z 1847 roku, nawiązujący formą do *latarni umarłych*. Zatwierdzony przez administrację miejską projekt świadczy o organizowaniu już w tym czasie kwest na terenie cmentarza
Fig. 5. Drawing of a collection box for alms for the poor designed by Jan Nepomucen Galli in 1847, alluding in its form to Lantern of the Dead. Approved by the city administration, the project bears evidence of collections already organised in the cemetery at that time

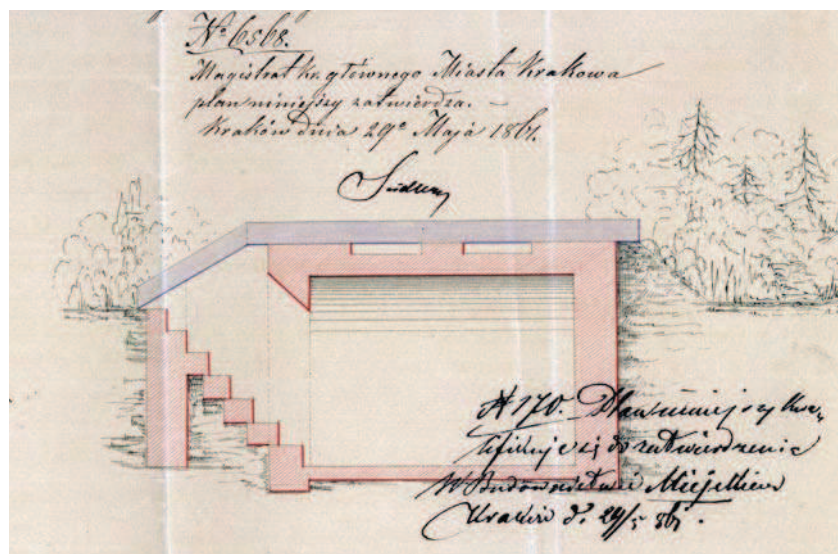
Ryc. 6. Projekt grobu Floryana Leihera z 1858 roku autorstwa Gallego ukazujący formę pomnika nagrobnego, jak również typowe w tym czasie kolebkowe (łukowe) sklepienie wykonanej z cegły piwnicy grobowcowej
Fig. 6. Project of Floryan Leihera's grave from 1858, designed by Galli, showing the form of a tombstone and a barrel (arch) vault of the tomb cellar made from brick, typical for the time

Ryc. 7. Wzór pomnika nagrobnego autorstwa Edwarda Stehlika z 1865 roku, z precyzyjnie opracowaną formą rzeźbiarską i dekoracją ornamentałą
Fig. 7. Model of a tombstone designed by Edward Stehlik from 1865, with precisely crafted sculptured form and ornamental decoration

Ryc. 8. Fragment projektu grobowca Pawła Ślizowskiego z 1861 roku, z charakterystyczną konstrukcją wejścia do piwnicy – układem wewnętrznych schodów w przedniej części struktury grobu.

Fig. 8. Fragment of a project of Paweł Ślizowski's tombstone from 1861 with a characteristic construction of the cellar entrance – an internal staircase in the front part of the tomb structure

typu rozwiązanie pojawia się już we wcześniejszych dokumentach – od 1850 roku. Schodki stanowiły częsty element struktury piwnic grobowcowych, gdyż biorąc pod uwagę specyficzne umiejscowienie wjazdu, zapewne ułatwiały pochówek trumny w trakcie pogrzebu. W uproszczonych rysunkach dokumentujących tylko przekrój poprzeczny mogły po prostu nie być zaznaczane. Często też dno piwnic murowanych wyłożone było warstwą cegły w celu utwardzania i izolacji podłoża.

Dodatkowymi elementami stosowanymi m.in. do wzmocnienia konstrukcji płaskich, kamiennych zadaszeń były stalowe belki – profile najczęściej o przekroju dwuteowym, które przenosiły obciążenia stropowe w wewnętrznej strukturze grobowców. Jak wynika z analiz projektów, używano ich prawdopodobnie od lat 70. XIX wieku (np. projekt grobowca Wincentego Hanowicza z 1878 roku, uwzględniający cztery konstrukcyjne profile dwuteowe, usytuowane poprzecznie, pod płytami zadaszenia). Wcześniej, a zwłaszcza w przypadku wielu typowych piwnic grobowcowych sklepionych kolebkowo cegłą (lub otwartych od góry do wnętrza tumby), tego typu wzmocnienia mogły nie być stosowane. Samo podpiwniczenie wytrzymywało obciążenia wspartej bezpośrednio na jej murach kamiennej lub ceglanej nadbudowy. Co jest zrozumiałe, w wielu bardziej schematycznych rysunkach zwykle pomijano pomniejsze metalowe części, takie jak klamry, haki czy kotwy służące m.in. do wzmocnienia łączów płyt kamiennych. Blaszane drzwiczki, kute kraty, krzyże, latarnie, antaby, z większą lub mniejszą precyzją uwzględniano częściej, gdyż stanowiły istotne elementy zewnętrznej struktury grobu, jego formy i estetyki. Niektóre, zwłaszcza wcześniejsze piwnice niedużych grobowców były płytkie, nieraz przeznaczone tylko na jedną trumnę. Z biegiem lat częściej uwzględniano możliwość dalszych pochówków poprzez zwiększenie szerokości oraz głębokości podpiwniczenia grobu. W różnych okresach, sporadycznie, liczbę miejsc czy wielkość piwnicy w rysunkach projektowych podkreślano schematycznym obrysem, a nawet bardziej dosłownym szkicem trumien, jak to ma miejsce w przypadku projektu grobowca Grabowskich z 1896 roku (ryc. 9). Poprzeczne wsporniki lub otwory w ściankach na ich osadzenie uwzględniają tylko nieliczne rysunki.

W przypadku projektów dużych, rodzinnych grobowców, katakumb i kaplic najczęściej dość szczegółowo zostały opracowane detale architektoniczne elewacji frontowej, zwykle najbardziej okazałej. Czasem też uwzględniona jest dekoracja jednej ze ścian bocznych. W planach zadaszonych grobowców w formie kaplicy czy katakumby, o bardziej architektonicznym charakterze, autorzy nie pomijają również struktury drewnianej więźby dachowej z wyrysowanym układem belek i krokwi (ryc. 10).

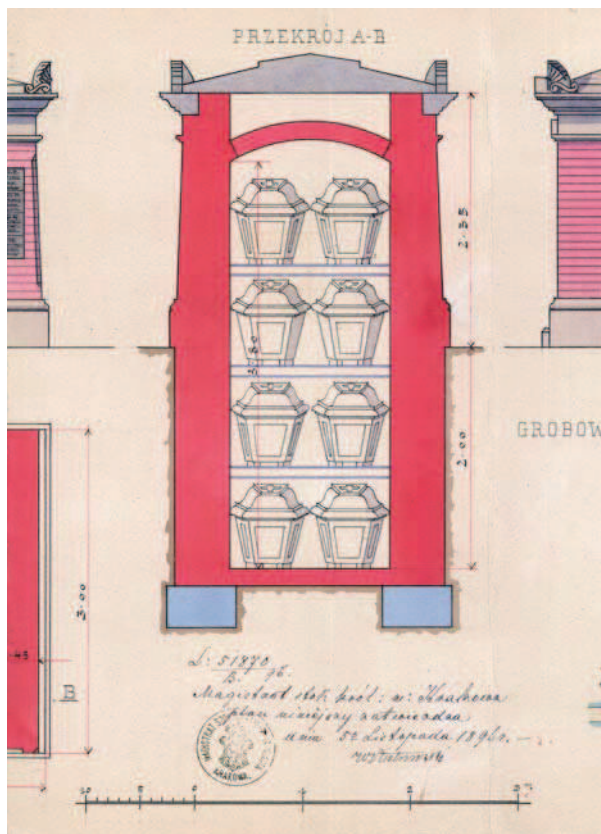
Poza wspomnianym wcześniej, kolorystycznym zróżnicowaniem poszczególnych elementów grobowców, wskazującym raczej na ogólną kategorię materiału budowlanego, praktycznie nie pomijano w projektach dane czy opisy uściślające rodzaj stosowanego kamienia. Może brak decyzji w kwestii wyboru materiału pośród surowców stosowanych do budowy obiektów nagrobnych był powodem pomijania ich nazw w realizowanych projektach i rysunkach. Dopiero w roku 1891, w pisemnej deklaracji pracowni kamiennarsko-rzeźbiarskiej Józefa Kuleszy pojawia się adnotacja dotycząca wykonania 18 słupków kamiennych przy pomniku Zyblikiewicza, z użyciem piaskowca podkarpackiego. Wielu obiektów nagrobnych wykonanych zostało właśnie z tego rodzaju kamienia. Był głównym budulcem zewnętrznych struktur architektonicznych grobowców tubowych (ścian, zadaszeń i frontonów), a także poziomych płyt, stopni, podstaw

might have constituted a frequent element of the tomb cellar structure since, considering the specific location of the hatch, they must have facilitated interring the coffin during the funeral. In simplified drawings documenting only cross section, they might not have been marked. The bottom of masonry cellars was also frequently laid with a layer of bricks in order to harden and insulate the floor.

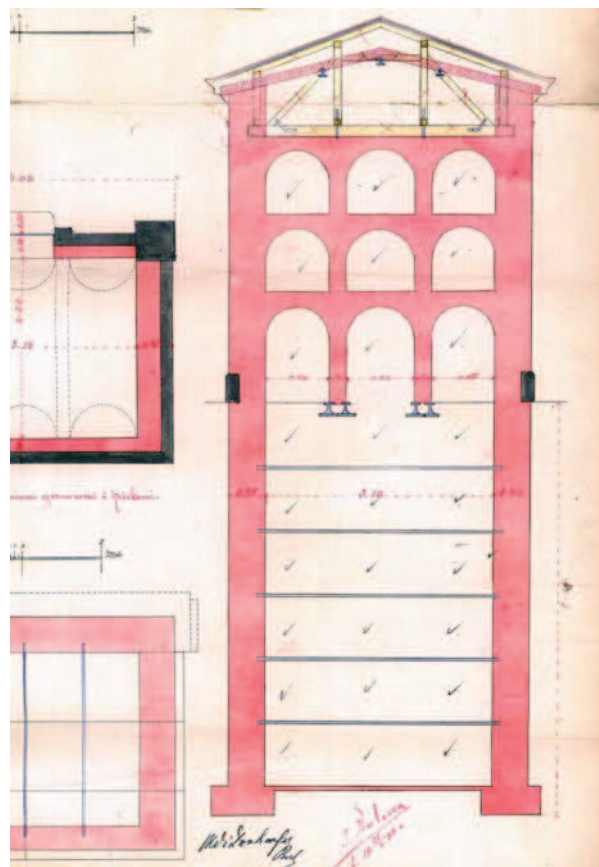
Additional elements used e.g. for reinforcing the structures of flat, stone roofing were steel beams – most frequently I-section profiles, which transferred ceiling load in the internal structure of tombs. As analyses of projects have shown, they seem to have been used since the 1870s (e.g. project of Wincenty Hanowicz's tomb from 1878, including four construction I-section profiles, situated transversely, under the roofing slabs). Previously, and particularly in cases of many typical tomb cellars with brick barrel vaults (or open from the top to the inside of the tomb), such reinforcement did not have to be used. The cellar itself withstood the load of a stone or brick superstructure supported directly on its walls. Understandably, in many more schematic drawings smaller metal items, such as cramps, hooks or anchor plates used e.g. for strengthening joints between stone slabs, were usually omitted. Metal doors, wrought iron grating, crosses, lanterns and knockers, were included more often with more or less precision, since they constituted vital elements of the external structure of the grave, its form and aesthetics. Some, especially earlier cellars of smaller tombs were shallow, often intended for only one coffin. With time the possibility of further burials was more frequently provided for by increasing the width and depth of the grave cellar. In various periods, the number of places or the size of the cellar in project drawings were sporadically highlighted with a schematic outline, or even a more literal sketch of coffins, as was the case with the project of the Grabowski family vault from 1896 (fig. 9). Only few drawings included transverse supports or holes in the walls for fixing the former.

In case of projects of large family vaults, catacombs and chapels, architectonic details of the front elevation, usually the most impressive, were often shown in detail. Sometimes, decoration of one of side walls was also included. Authors did not omit the structure of the timber roof truss with sketched arrangement of beams and rafters (fig. 10) either, in plans of roofed tombs in the form of a chapel or catacomb of more architectonic character.

Apart from the already mentioned colour distinction of particular tomb elements indicating more the general category of building material, data or descriptions specifying the kind of used stone were practically ignored in projects. Indecision in choosing one from a selection of materials used for building funeral objects may have been the reason for ignoring their names in realised projects and drawings. Only in 1891, in a written declaration of a stonemasonry and sculpture workshop of Józef Kulesza, there appeared a note referring to the execution of 18 stone posts by the tomb of Zyblikiewicz, made from Podkarpacki sandstone. Many funeral objects were made from that particular type of stone. It was the main building material for external architectonic structures of tombs (walls, roofing and frontons), as well as horizontal slabs, steps, bases and plinths of gravestones. Particularly frequently encountered was a variety of Carpathian sandstone – yellow-brownish Istebna sandstone from the region of Dobczyce, Droginia and Myślenice, or

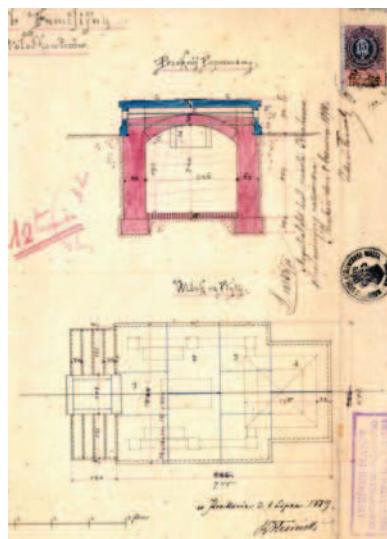
Ryc. 9. Fragment projektu przedstawiającego przekrój struktury tubowego grobowca Grabowskich z 1896 roku, z sugestywnym określeniem liczby „miejsc” poprzez wrysowanie kształtów ośmiu trumien
 Fig. 9. Fragment of a project presenting the cross-section of the structure of the Grabowski family tomb from 1896, with suggestively defined number of “places” by drawing shapes of eight coffins

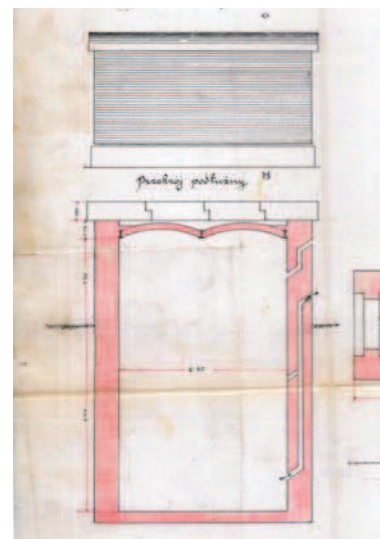
Ryc. 10. Fragment projektu katakumby rodziny Szafrąskich z 1888 roku. W przekrojowych rysunkach uwzględniona została forma architektoniczna tego typu obiektu z układem zadaszenia – struktury więźby dachowej
 Fig. 10. Fragment of a project of the Szafrąński family catacomb from 1888. Cross-section drawings take into account the architectonic form of such objects with the roofing arrangement – a roof truss structure

Ryc. 11. Projekt grobowca Niedziałkowskich z 1880 roku, ukazujący także perspektywiczne, podkreślone światłocieniem rysunki – rzadko spotykany przykład mniej „technicznego” przedstawienia planowanego wyglądu obiektu nagrobnego
 Fig. 11. Project of the Niedziałkowski family vault from 1880, showing also drawings in perspective, emphasised with chiaroscuro – a rarely encountered example of a less “technical” presentation of a planned appearance of the tomb

Ryc. 12. Fragment projektu grobowca Włodkowiczów z 1890 roku. W przekrojach struktury grobu murowanego uwzględniono schemat metalowych elementów wzmacniających konstrukcję kamiennego zadaszenia oraz sklepienia piwnicy
 Fig. 12. Fragment of a project of the Włodkowicz family vault from 1890. Cross-sections of the masonry grave structure involve a scheme of metal elements reinforcing the construction of a stone roofing and the cellar vault

Ryc. 13. Fragment projektu prostego w formie grobowca Walerego Szmorlińskiego z 1888 roku. W sklepieniu pod płytami zadaszenia zastosowano formę podwójnego łuku. Wyjątkowym rozwiązaniem jest zastosowanie prostego systemu kanałów wentylacyjnych w tylnej ścianie piwnicy
 Fig. 13. Fragment of a project of a simple tomb of Walery Szmorliński from 1888. A double-arch form was used in the vault below the roofing slabs. The use of a simple system of ventilation ducts in the back wall of the cellar is a unique solution

i cokołów pomników nagrobnych. Szczególnie często można spotkać jedną z odmian piaskowców karpaccich – żółtobrunatny piaskowiec istebniański, pochodzący z rejonu Dobczyc, Drogin i Myślenic, a już nieco rzadziej zielonkawy piaskowiec godulski¹². Nastawy pomników nagrobnych, elementy zwieńczeń, krzyże i figury najczęściej wykonywano z łatwiejszych do obróbki wapieni, tablice inskrypcyjne właściwie od początku zdominowane zostały przez czarny marmur dębnicki. Z czasem pojawia się też jako budulec specyficzny kamień – martwica wapienna¹³. Wykonywano z niej głównie surowe i nieregularne cokoły nagrobne, formy imitujące naturalną grootę oraz stosowano jako okładziny ścian grobowców tumbowych. Mimo braku opisu można sądzić, że w projektach, w których pojawiają się wrysowane w strukturę grobu nieregularne bryły kamienne i formy skalne, chodzi właśnie o ten materiał.

Działające na terenie Krakowa warsztaty kamieniarskie sprowadzały surowiec skalny z różnych, zwykle niezbyt odległych kamieniołomów. Chętnie korzystano także z lokalnych wyrobisk, dlatego liczne pomniki i grobowce Cmentarza Rakowickiego stanowią obecnie ciekawą wskazówkę geologiczną dotyczącą określonych złóż kamiennych eksploatowanych w na danym terenie¹⁴. Do pracowni w mieście materiał dowozili pochodzący z prowincji pracownicy, niekiedy zatrudniani sezonowo – stąd zwani potocznie „bocianami”¹⁵. Kraków stanowił ważny ośrodek tego rzemiosła, a forma i estetyka wielu realizowanych tutaj obiektów była wzorem wartym naśladowania. Na miarę swoich umiejętności więcej kamieniarze często naśladowali wzory nagrobków z miejskich nekropolii. Wznoszono liczne kapliczki, figury przydrożne, zwłaszcza w drugiej połowie i pod koniec XIX wieku, kiedy nastąpił okres wzmożonego zapotrzebowania na rzeźbę dewocyjną¹⁶.

Wzorniki kamieniarskie stanowiące istotne materiały pomocnicze dla coraz to liczniejszych firm kamieniarskich nie ograniczały różnorodności form obiektów nagrobnych rozrastającego się Cmentarza Rakowickiego. Na zachowanych projektach z II poł. XIX wieku rzadko kiedy powtarzają się identyczne lub bardzo zbliżone kształtem obiekty nagrobne. Jednak biorąc pod uwagę ich liczbę i ciągle rosnącą liczbę zamówień, kamieniarze co jakiś czas proponowali już wcześniej opracowane przez siebie wzory obiektów nagrobnych lub ich elementów (postumentów, obelisków, płyt, ogrodzeń).

Podobnie jak w przypadku wcześniejszych dokumentów, projekty te różnią się techniką wykonania, jakością i poziomem realizacji, liczbą szczegółów – od schematycznych obrysów formy, poprzez sugestywne wielobarwne projekty, aż po bardziej skomplikowane plany techniczne grobowców z dodatkowymi przekrojami i rzutami. Sporadycznie wykonywano szkice czy rysunki obiektów nagrobnych w ujęciu perspektywicznym, spośród których interesującym przykładem jest swobodny rysunek ukazujący planowany wygląd grobowca Niedziałkowskich z 1880 roku (ryc. 11).

Wspominane już grobowce tumbowe, zwykle z dominującą frontową fasadą, popularne były zwłaszcza w ostatniej ćwierci XIX wieku. Zlokalizowane wzdłuż alejek na obrzeżach kwater stanowią niejako zmniejszoną bryłę kaplicy, z płasko zakończonym kamiennym zadaszeniem, różnią się między sobą wielkością, proporcjami i formą architektonicznej bryły. Także w przypadku innych rodzajów grobów murowanych i nagrobków można wyodrębnić szereg rozwiązań technicznych, estetycznych, różne typy dekoracji architektonicznej, rzeźbiarskiej i ornamentyki. Docho-
dzą dodatkowe elementy w postaci rabat, balustrad, słupków oraz części metalowych (krzyży drzwiczek, ogrodzeń, łańcuchów).

less frequently greenish Godula sandstone¹². Headstones, finials, crosses and statues were most frequently made from limestone easier to work, inscription plaques practically from the beginning were predominantly made from black marble from Dębniki. Gradually a specific stone appears as building material – lime tufa¹³ which was mainly used for austere and irregular grave plinths, forms imitating natural grottos, and wall lining in tombs. Despite lack of description, one can assume that in the projects where irregular stone blocks and rock forms appear inscribed into the tomb construction that particular material was meant to be used.

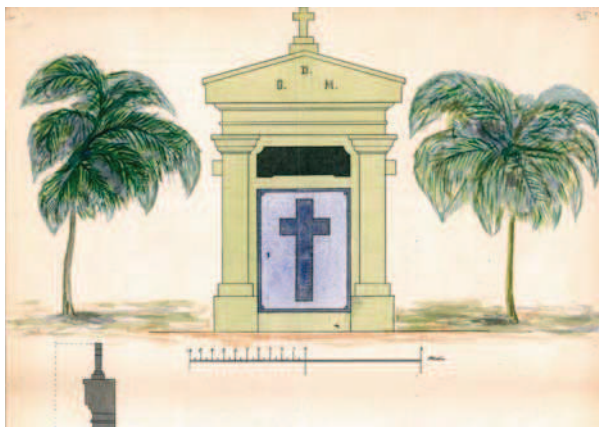
Masonry workshops operating in Krakow imported stone materials from various, usually not very distant quarries. Local excavations were also eagerly used, therefore numerous gravestone and tombs of the Rakowice Cemetery can nowadays constitute an interesting geological guideline on specific rock deposits exploited in a given area¹⁴. Workers from the countryside, sometimes employed only seasonally – hence colloquially called “storks” – transported material to workshops in the city¹⁵. Krakow was an important centre for the craft, and the form and aesthetics of many objects realised here constituted a pattern worthy of copying. Country stonemasons often copied patterns of gravestones from city necropolises, to the best of their ability. Numerous roadside shrines and sculptures of saints were erected particularly in the second half and towards the end of the 19th century, when devotional sculpture experienced a period of increased demand¹⁶.

Stonemasonry pattern books constituting significant auxiliary materials for more and more numerous stonemasons' firms did not limit the diversity of forms of funeral objects in the expanding Rakowice Cemetery. Identical or very similar shapes of funeral objects are rarely repeated in the projects preserved from the second half of the 19th century. However, considering their number and the constantly growing number of commissions, every now and then stonemasons proposed models of funeral objects or their elements (pedestals, obelisks, slabs or fencing) they had prepared earlier.

As was the case with earlier documents, those projects differ in technique of execution, quality and standard of realisation or number of details – from schematic outlines of form, through suggestive multi-colour projects, up to more complicated technical plans of tombs with additional cross-sections and projections. Sketches or drawings of funeral objects from the perspective were made sporadically, among those an interesting example is a free sketch showing the planned appearance of the Niedziałkowski family vault from 1880 (fig. 11).

The already mentioned tombs, usually with the dominant front facade, were popular especially during the last quarter of the 19th century. Located along the lanes on the edges of sections, they resembled a diminished shape of a chapel with a flat-finished stone roofing, varying from one another in size, proportions and architectonic form. Also in the case of other kinds of masonry graves and tombstones several technical and aesthetic solutions can be distinguished, as well as various types of architectonic and sculpture decoration and ornamentation. There are also additional elements in the shape of flower beds, balusters, posts and metal parts (crosses, doors, railings, chains).

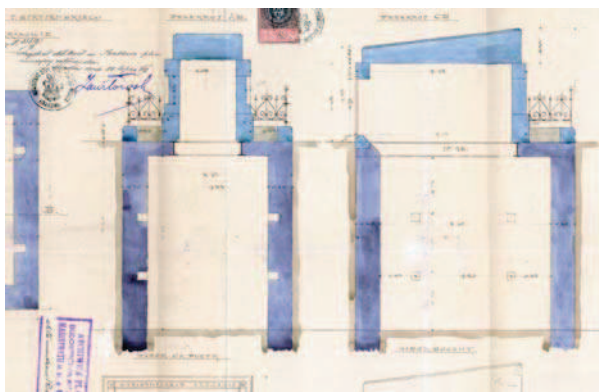
Among a numerous group of project drawings from the 1870s – 1890s, many illustrate interesting solutions of

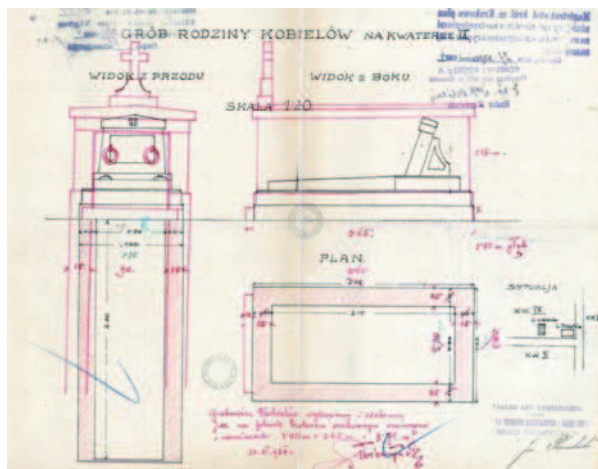
Ryc. 14. Fragment projektu grobowca Balcarzyków z 1887 roku. Po bokach surowej fasady klasycznego grobowca tumbowego nieco umownie wkomponowano drzewa – nieodłączny element większości cmentarzy
Fig. 14. Fragment of a project of the Balcarzyk family vault from 1887. Trees were slightly symbolically incorporated on the sides of an austere facade of a classical tomb – an inherent element in the majority of cemeteries

Ryc. 17. Rysunek z projektu grobowca Zarembów z 1926 roku – kolejny nietypowy przykład – poglądowy szkic grobowca wykonany przy użyciu pasteli
Fig. 17. Sketch of a project of the Zaremba family vault from 1926 – another untypical example – a visual sketch of the tomb made in pastels

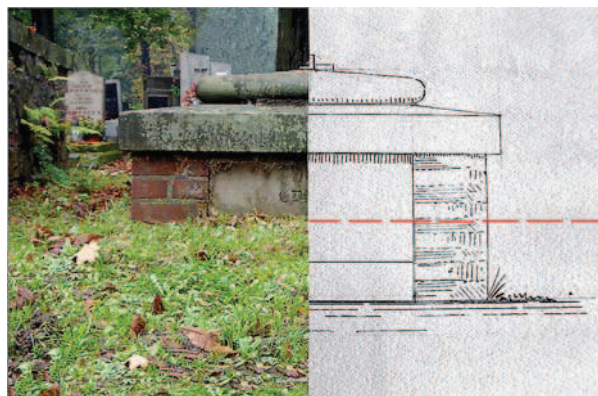
Ryc. 15. Fragment projektu grobowca Stryjeńskich z 1892 roku (aut. Tadeusz Stryjeński). Jako jeden z pierwszych zakłada realizację betonowej konstrukcji piwnicy grobowcowej. Zróżnicowanie kolorystyczne wskazuje na dwa różne materiały budowlane, jednak już bez uwzględnienia cegły
Fig. 15. Fragment of a project of the Stryjeński family vault from 1892 (author: Tadeusz Stryjeński). As one of the first it boasts a concrete construction of the tomb cellar. Colour differences indicate two different building materials and metal elements, but without considering brick

Ryc. 18. Projekt grobu rodziny Kobieliów wykonany przez firmę braci Trembeckich w 1926 roku. Kolorem czerwonym zaznaczono wariant zrealizowany i odebrany – całkowicie różniący się formą i wymiarami od wcześniejszej wnioskowanej wersji
Fig. 18. Project of the Kobiela family vault prepared by firm of the Trembecki brothers in 1926. Red colour marks the realised and approved version – completely different in its form and size from the previously suggested version

Ryc. 16. „Szkic perspektywiczny” dołączony do projektu grobowca Lenhartów z 1926 roku będący ówczesną wizualizacją fragmentu kwatery I wsch. z uwzględnieniem formy przewidzianego do realizacji grobowca
Fig. 16. “Sketch in perspective” enclosed with a project of the Lenhart family vault from 1926, which was a contemporary visualisation of a fragment of section I east., including a form of the tomb planned for realisation

Ryc. 19. Grobowiec E. Stehlik na kwaterze VIII Cmentarza Rakowickiego. Zestawienie fotografii przedstawiającej obecny wygląd frontu obiektu z ukazującym to samo ujęcie rysunkiem z roku 1889. Czerwona, przerywana linia z prawej strony podkreśla różnicę pomiędzy dzisiejszym stanem a pierwotnymi proporcjami tumbi grobowca
Fig. 19. E. Stehlik’s tomb in section VIII of the Rakowice Cemetery. Comparison of the photo showing present-day appearance of the front of the object with a drawing from 1889 showing the same view. Red dotted line on the right highlights the difference between the current state and the original proportions of the tomb

Pośród licznej grupy rysunków projektowych z okresu od lat 70. do lat 90. XIX wieku wiele stanowi ilustrację ciekawych rozwiązań struktur konstrukcyjno-budowlanych grobów murowanych. Uwagę przyciągają niektóre szczegóły i charakterystyczne elementy kamieniarki, czasem zaciekawia oryginalność samych opracowań czy estetyka zamieszczonych w nich rysunków. Obrazuje to chociażby kilka przykładowych reprodukcji projektów z tego okresu. Jedną z nich przedstawia przekrój masywnego, lecz niskiego w części naziemnej grobowca Włodkowiczów, w którym uwzględniono nietypową metalową konstrukcję wzmacniającą łukowe sklepienie oraz płaskie zadaszenie (ryc. 12).

W kolejnym przykładzie – grobowcu Walerego Szmorlińskiego zastosowano w sklepieniu formę podwójnego łuku, a dodatkowo uwzględniono też nietypowe rozwiązanie prostego systemu wentylacji w bloku tylnej ściany (ryc. 13). Są też projekty, w których nie pomijano bliskiego otoczenia grobu. W przypadku grobowca Balcarzyków w sposób nieco schematyczny i zarazem barwny przedstawione zostały drzewa (ryc. 14).

Z końcem lat 90. XIX wieku w sposobie budowy grobowców zaszła dość istotna zmiana. W projekcie grobowca rodziny Stryjeńskich z 1892 roku, autorstwa Tadeusza Stryjeńskiego, architekt zaproponował nowatorską – betonową konstrukcję piwnicy (ryc. 15). Posiadające masywne ściany podpiwniczenie nie jest sklepienie, lecz otwarte do wnętrza tumbi grobowca, pod którą uwzględniono także wzmocnienia z profilu dwuteowego. Zaznaczony kolorem fioletowym przekrój ścian piwnicy tym bardziej nie wskazuje na zastosowanie cegły. W kolejnym projekcie Stryjeńskiego z 1893 roku, dotyczącym grobowca rodziny Branickich, już w samym opisie wymieniono beton jako materiał do wykonania piwnicy. W wielu innych, późniejszych projektach, betonowe ściany piwnic są cieńsze (najczęściej 20 cm), a materiał ten zaczęto stosować również w strukturze samej nawierzchni.

Na przełomie wieków w dalszym ciągu wykonywano piwnice z cegły, sporadycznie łączono beton i cegłę, jednak stopniowo odchodzono od charakterystycznych dla XIX wieku ceglanych, kolebkowo sklepionych piwnic.

Jednym z ciekawszych dokumentów z początku wieku XX jest pismo Janusza Niedziałkowskiego skierowane zapewne do administracji cmentarza, a dotyczące stanu grobowca Rzewuskich. Autor wymienia w nim szereg uszkodzeń poszczególnych elementów grobowca, jak również proponuje konkretne zabiegi naprawcze: „grupę aniołków o ile uległa w cokole zniszczeniu należy wykitować i następnie figurki zapokostować na kolor kamienny”¹⁷.

Z początkiem nowego wieku w projektach obiektów nagrobnych cmentarza widać zarówno tradycyjne XIX-wieczne struktury architektoniczno-rzeźbiarskie, jak i bardziej nowatorskie, eklektyczne formy z ornamentyką nawiązującą do estetyki secesyjnej. Dalsze zmiany w tym obszarze nastąpiły wraz z pojawieniem się tendencji modernistycznych. Z pewnością coraz powszechniej wykonywano betonowe struktury piwnic czy w częściach naziemnych stosowano sztuczny kamień. W projektach z początku lat 20. XX wieku materiał ten opisywano jako marmur-beton, granito-beton, a nawet pojawiają się określenia grobowca żelazo-betonowego polerowanego lub betonowego z frontem kamiennym. Na szerszą skalę rodzaj kamienia, czasem jego pochodzenie, zaczęto wymieniać w projektach dopiero w latach 30. i 40. XX wieku. Wcześniej nie było to praktykowane – jedynie w dwóch projektach z 1919 roku kamieniarz Jakub Podgórski używa opisu: „sarkofag z piaskowca szydlowieckiego, grób z betonu”¹⁸.

construction-building structures of masonry graves. Attention is drawn by certain details and characteristic elements of stonemasonry, sometimes originality of the works themselves or aesthetics of the drawings enclosed in them arouse the onlooker's curiosity. It is reflected by several sample reproductions of projects from that period. One of them depicts a cross-section of a massive, but low in its above-ground part, the Włodkowicz family crypt which encompasses an untypical metal construction reinforcing an arched vault and flat roof (fig. 12).

In another example – the tomb of Walery Szmorliński – a form of a double arch was used in the vault, and additionally an untypical solution of a simple ventilation system in the block of the back wall was also fitted in (fig. 13). There are also projects in which the close neighbourhood of the grave was included. In the case of the Balcarzyk family vault, trees were presented in a slightly schematic but colourful way (fig. 14).

Towards the end of the 1890s, a significant change occurred in the way of tomb building. In the project of the Stryjeński family vault from 1892, designed by Tadeusz Stryjeński, the architect proposed a novel – concrete construction of the cellar (fig. 15). The cellar has massive walls but no vault, instead it is open to the inside of the tomb beneath which reinforcements from I-section profile were also fitted. Violet colour used to mark the cross-section of the cellar walls does not indicate the use of brick. The next project of Stryjeński from 1893, concerning the Branicki family vault, concrete as building material for the cellar is mentioned in the description itself. In many other later projects, concrete walls of cellars are thinner (most often 20 cm), and the material began to be applied for the surface structure itself.

At the turn of the centuries, cellars were still built from brick, sporadically concrete and bricks were combined, however gradually the brick cellars with barrel vaults characteristic for the 19th century were abandoned.

One of more interesting documents from the beginning of the 20th century, is the letter written by Janusz Niedziałkowski, probably addressed to the cemetery administration, regarding the state of the Rzewuski family vault. The author lists in it several damaged elements of the tomb, and suggests specific repairing treatment: “a group of angels, if damaged in the pedestal, ought to be puttied and then the figures should be impregnated to the stone colour”¹⁷.

With the advent of the new century, both traditional 19th-century architectonic-sculpting structures, and more innovative eclectic forms with ornamentation alluding to the Secession aesthetics, can be seen in the projects of funeral objects in the cemetery. Further changes in this respect accompanied the appearance of modernist tendencies. Certainly, concrete cellar structures were more commonly built, and artificial stone was used in above-ground parts. In the projects from the beginning of the 1920s, the material was described as marble-concrete, granite-concrete, and there even appeared tombs described as made from polished iron-concrete, or concrete with a stone front. On a wider scale, the kind of stone and sometimes its place of origin started to be named in projects only as late as the 1930s and the 1940s. It was not practised earlier – only in two projects from 1919, a stonemason Jakub Podgórski used a following description: “a sarcophagus from the sandstone from Szydłowiec, grave from concrete”¹⁸.

W 20-leciu międzywojennym firmy kamieniarskie miały możliwość większego wyboru spośród dostępnych rodzajów i odmian kamienia. Często stosowano wspomniany piaskowiec szydłowiecki czy dolomit określany jako „kamień libiązki”. Od 1935 roku wymieniano w projektach kolejne kamienie: popularny granit wołyński, kamień wąchocki, piaskowiec suchedniowski, marmur śląski. „Możemy również odszukać na cmentarzu Rakowickim grobowce wzniesione z piaskowców w różnych odcieniach barwy czerwonej, pozyskiwanych również na obrzeżach Gór Świętokrzyskich. Są to piaskowce wieku triasowego, znane pod szeregiem lokalnych nazw, związanych z miejscem ich występowania, jako piaskowce zagnańskie, tumlińskie czy też wąchockie”¹⁹. Tradycyjnie stosowano piaskowiec dobczycki, wapień dębnicki, nieco rzadziej firmy kamieniarskie proponowały w projektach marmur karraryjski, andezyt, tulimbryt, labrador, bazalt, a nawet marmur węgierski (rzeźba z grobowca Niedzielskich z 1935 roku). Pojawia się także granit szwedzki i granit czyżowski.

Jest to okres, kiedy niektórzy wykonawcy przedkładali do zatwierdzenia dopracowane technicznie plany architektoniczne. W bardziej skomplikowanych konstrukcjach uwzględniano obliczenia statyczne. Przykładem jest projekt pomnika krakowskich robotników poległych 23 marca 1936 roku, autorstwa Marii Jaremy i Henryka Wicińskiego, z zamieszczonym statycznym obliczeniem konstrukcji żelbetowych stopni tworzących charakterystyczną formę monumentu. Z rzadka dołączano do projektu dodatkowe graficznie rysunki i szkice (ryc. 16 i 17), a w późniejszym czasie, jako bezpośredni wzór, nawet fotografie już istniejących obiektów. W formach architektonicznych dominowały nowe trendy, chociaż wykonywano również przebudowy „starych” nawierzchni grobów, adaptacje istniejących pomników lub rozbudowę i pogłębianie piwnic. Niektóre projekty uwzględniały nawet takie elementy, jak kapiosy w płytach zadaszenia czy metalowe „kolucha” lub krążki montowane wewnątrz, w płycie zadaszenia grobowca, a służące zapewne do opuszczania na linie trumny w trakcie pochówku. Częściej uwzględniane są opisy sposobów opracowania powierzchni kamieniarki (szpicowana, groszkowana, polerowana).

Coraz więcej korekt i uwag odnoszących się do estetyki grobów, nanoszonych bezpośrednio na projektach, jak również adnotacji i zastrzeżeń wpisywanych w decyzjach urzędowych, świadczy o realnych wymogach dotyczących jakości technicznej i estetycznej grobów na terenie cmentarza (ryc. 18).

Podczas II wojny światowej w sposobie realizacji obiektów nagrobnych zaczęły pojawiać się kolejne zmiany. Nadal stosowano zróżnicowane materiały skalne, beton i sztuczny kamień, wykonywano przebudowy grobowców. W zachowanych pismach i decyzjach administracyjnych (również w języku niemieckim) nadal istniał wymóg wykonania nadbudowy grobu z kamienia naturalnego, a w przypadku inskrypcji – wykucia liter w kamieniu lub wykonanie ich z brązu. Jednak w ówczesnych wnioskach i projektach pojawiły się także propozycje „zamiany” już wtedy zabytkowych nagrobków na nowe, o bardziej uproszczonych, zunifikowanych formach. Zapoczątkowana wówczas tendencja stopniowo zaczęła dominować w Polsce już po roku 1945. Modernistyczna tradycja sztuki sepulkralnej i interesujące jej przykłady z lat międzywojennych stopniowo zanikają. Upowszechnia się za to nowa, ujednolicona odmiana grobowców i nagrobków, realizowanych głównie z prostych elementów płytowych. Ich wertykalne, niskie struktury zwykle dopełniały umieszczane w wezłowniu pionowe płyty – miejsca na inskrypcje dotyczące zmarłych.

During the 20-year inter-war period, stonemasons' firms had the opportunity of a wider selection from among the available kinds and varieties of stone. The already mentioned sandstone from Szydłowiec, or dolomite known as the “Libiąz stone” were frequently used. Since 1935, several more stones were mentioned in the projects: popular granite from Volhynia, stone from Wąchock, sandstone from Suchedniow, or marble from Silesia. “In the Rakowice Cemetery we can also find tombs erected from sandstone in various shades of red colour, obtained also on the outskirts of the Świętokrzyskie Mountains. They are Triassic sandstones, known under several local names associated with their place of occurrence, as sandstone from Zagnańsk, Tumlin, or Wąchock”¹⁹. Traditionally used were: sandstone from Dobczyce, limestone from Dębnik; less frequently stonemasons offered in their projects: marble from Carrara, andesite, tulimbrite, labradorite, basalt, or even Hungarian marble (a sculpture from the Niedzielski family vault from 1935). Swedish granite and granite from Czyżów were also used.

It was a period when some contractors presented technically refined architectonic plans for official approval. In more complicated construction static calculations were enclosed. An example is the project of the monument devoted to the Krakow workers killed on 23 March 1936, designed by Maria Jarema and Henryk Wiciński, with the enclosed static calculations for the construction of reinforced concrete steps forming the characteristic shape of the monument. Additional drawings or sketches were sometimes added to projects (fig. 16 and 17), and at a later period, even photographs of already existing objects could serve as a direct model. New trends were predominant in architectonic forms, although rebuilding of “old” grave surfaces was also carried out, as well as adaptations of already existing funeral monuments or extensions and deepening of the cellars. Some projects involved even such elements as precipitation collectors in roofing slabs, or metal “rings” or rollers fitted inside, in a roofing slab, which might have been used for lowering the coffin on ropes during the funeral. Descriptions of ways of processing stone surfaces (pointed, bush-marked, polished) were more frequently included.

More and more corrections and remarks referring to the aesthetics of graves, written directly on projects, as well as annotations and reservations added to official decisions, bear evidence to real requirements concerning technical and aesthetic quality of graves in the cemetery (fig. 18).

During World War II, more changes were introduced into realisation of funeral objects. Diverse rock materials, concrete and artificial stone were still used, tombs makeovers were carried out. In the preserved written administrative decisions (also in German) there still existed the requirement of building the grave superstructure from natural stone, and in the case of inscriptions – carving the letters in stone or making them from bronze. However, in the applications and projects at that time there also appeared suggestions of “replacing” the already historic tombstones with new, more simplified, unified forms. The tendency initiated then gradually became dominant in Poland after 1945. Modernist tradition of sepulchral art and its fascinating examples from the inter-war years gradually vanished. Instead, new unified forms of gravestones and tombs, realised mainly from simple stone slab elements became popular. Their horizontal, low structures were usually

Wiele projektów z tego czasu oraz późniejszych cechuje relatywnie niski poziom oraz szablonowość, które obce były dawnym mistrzom kamieniarsstwa. Wykonywane na ich podstawie groby lokalizowano także w strefach zabytkowych kwater Cmentarza Rakowickiego, co w różnym stopniu zaburzyło ich miniony układ i stylistykę. Często stosowany był beton, a zwłaszcza różnej jakości prefabrykowane lastryko, mające imitować naturalny kamień – zwykle granit.

Zubożenie społeczeństwa, zanik pewnych tradycji i ogólna sytuacja, jaka panowała przez lata w powojennej Polsce, były powodem zmiany estetyki na terenach nie tylko miejskich cmentarzy. W przypadku Cmentarza Rakowickiego dokumentują to liczne rysunki projektowe do roku 1961, na którym kończy się zbiór materiałów archiwalnych.

Reasumując, warto zwrócić uwagę nie tylko na teoretyczną stronę problematyki opisywanej na podstawie analiz znacznego zbioru materiałów archiwalnych. Zawarte w dokumentach projektowych różnorodne dane historyczne, a szczególnie techniczne mogą okazać się przydatne także w wymiarze praktycznym, podczas konserwacji lub remontu wielu zabytkowych obiektów nagrobnych. W przypadku naruszenia struktury grobowca, stwierdzenia przecieku, rozszczelnienia czy większych spękań w kubaturze ścian wskazane jest pełne rozeznanie zasięgu powstałych uszkodzeń oraz określenie ich przyczyny. Trafna diagnoza zazwyczaj nie jest wówczas możliwa wyłącznie na podstawie widocznych, zewnętrznych elementów kamieniarki. W takim przypadku rozwiązaniem może być chwilowe otwarcie grobowca i ocena stanu technicznego wewnętrznych ścian albo wykonanie odkrywki (wykopu) bezpośrednio przy murze piwnicy. Jednakże zastosowanie tej drugiej metody nie zawsze okazuje się w pełni skuteczne oraz napotyka na liczne ograniczenia. Dotyczy to zwłaszcza najstarszych zabytków sztuki sepulkralnej, często później rozbudowywanych i modyfikowanych, a także obiektów dużych, o bardziej skomplikowanych strukturach (kaplic, katakumb, grobów zbiorowych). Specyfika gęstej zabudowy nagrobnej zabytkowego cmentarza, przebieg alejek, liczny drzewostan z rozrośniętym systemem korzeniowym, dobudowane ogrodzenia, rabaty, betonowe wylewki w różnym stopniu ograniczają wykonywanie dodatkowych wykopów. Ponadto wszelkie czynności dokonywane na terenie cmentarza wymagają uprzedniego spełnienia określonych warunków i procedur administracyjnych, nie wspominając o jakże istotnych względach etycznych związanych z funkcją i przeznaczeniem grobów. O ile plan uszkodzonego grobowca zachował się do naszych czasów, można na jego podstawie oszacować poszczególne wymiary, głębokość, grubość ścianek (w tym elementów piwnicy), sposób wykonania wewnętrznych ścian i sklepienia (cegła), czasem pozyskać inne dodatkowe dane, które mogą ułatwić podjęcie dalszych działań.

Współcześnie jednym z rezultatów długoletniego funkcjonowania cmentarza jest wyższy poziom gruntu w odniesieniu do stanu pierwotnego. Od początku XIX wieku, na skutek wykopów ziemnych, prac związanych z budową grobów oraz z rozbudową cmentarza, w niektórych miejscach przybyło miejscami około pół metra ziemi. Sytuację taką można zaobserwować m.in. przy skromnym grobowcu Edwarda Stehlika (kwatera VIII cmentarza), co sugestywnie obrazuje rycina 19. Zestawiono na niej fotografię obecnego stanu frontu obiektu z rysunkiem tegoż fragmentu pochodzącym z projektu grobowca z 1889 roku. Różnica jest wyraźna, ponieważ obecnie całkowita wysokość tumbi od poziomu ziemi wynosi około 60 cm, a zgodnie z ww. projektem tumba miała 96 cm wysokości.

complemented by vertical headstone slabs – with space for inscriptions referring to the deceased.

Many projects from that time and later were characterised by a relatively low quality and conventionality which were alien to the old master stonemasons. Tombs built according to those designs were also located in historic sections of the Rakowice Cemetery, which disturbed their previous layout and stylistics to a varying degree. Concrete was frequently used, and particularly pre-fabricated terazzo of varying quality, which was to imitate natural stone – usually granite.

Impoverished society, disappearance of certain traditions and the overall situation that lasted for years in post-war Poland, were the reason for the changed aesthetics not only in the municipal cemeteries. In the case of the Rakowice Cemetery, it is documented by numerous project drawings until the year 1961, when the collection of archive materials ended.

To recapitulate, it is worth paying attention not merely to the theoretical aspect of the issue described on the basis of analyzing an immense collection of archive materials. Various historical and especially technical data, contained in project documents, could also turn out to be useful in practice, during conservation or repair work of many historic funeral objects. If the tomb structure has been disturbed, it has tilted, leaks or show bigger cracks in walls, it is advisable to fully evaluate the range of occurring damage and to determine their cause. Usually, an accurate diagnosis is not possible then solely on the basis of visible, external masonry elements. In such cases, temporary opening of the tomb and assessment of technical condition of internal walls, or digging a survey pit directly by the cellar wall might be a solution. However, using the latter method does not always prove fully effective and may encounter numerous restrictions. It concerns particularly the oldest monuments of sepulchral art, often later expanded and modified, as well as large objects with more complicated structures (chapels, catacombs, communal graves). Specificity of the dense network of funeral objects in the historic cemetery, the course of lanes, trees with overgrown roots, added fences, flower beds, concrete screed, to a varying degree restrict the possibility of digging additional excavations. Moreover, all activities performed in the cemetery require previous fulfilling of specific conditions and administrative procedures, not to mention crucial aesthetic considerations associated with the function and purpose of graves. If the plan of a damaged tomb has been preserved till today, then particular measurements, depth, wall thickness (including cellar elements), manner of executing internal walls and vault (brick) can be assessed on its basis, or sometimes other additional data can be obtained, which would facilitate carrying out further work.

At present, one of the results of long-time functioning of the cemetery is raised ground level, higher than it used to be originally. Since the beginning of the 19th century, as a result of earthwork, connected with building graves and expanding the cemetery, about half a meter of soil has been added in some places. Such a situation could be observed e.g. by the modest tomb of Edward Stehlik (section VIII of the cemetery), which is suggestively shown in figure 19. It presents a photograph of the current state of the object front with a drawing of the same fragment enclosed in the tomb project from 1889. The difference is clearly visible, since nowadays the total height of the tomb from the ground level equals about 60 cm, while according to the above

Negatywne skutki związane z obecnym poziomem gruntu na terenie rakowickiej nekropolii można zaobserwować w przypadku wielu starszych grobowców i nagrobków: zaburzone proporcje ścian i wysokości części cokołowych, postumentów i podstaw, częściowe lub całkowite przysłonięcie płyt wejściowych. W dalszej konsekwencji następuje większe zawilgocenie i zasolenie kamieniarki tych elementów, narażenie na działanie szkodliwych czynników biologicznych.

Przed podjęciem jakichkolwiek działań nawet mniej szczegółowe rysunki archiwalne dotyczące „zatopionych” grobów pozwolą skutecznie oszacować ich rzeczywiste wymiary i proporcje, jak również ułatwić opracowanie właściwego postępowania konserwatorskiego.

Kończąc z pewnością otwarty na kolejne badania i analizy temat, warto jeszcze raz podkreślić znaczenie opisywanych materiałów jako podstawowego źródła informacji dotyczącego powstania i samej struktury wielu zabytków sztuki sepulkralnej Cmentarza Rakowickiego. Projekty same w sobie stanowią również cenne, autorskie dokumenty techniczno-rysunkowe, niejednokrotnie o wysokich walorach estetycznych i artystycznych, odzwierciedlające różne style oraz koncepcje. Pożółkły z upływem czasu, lecz nadal ukazujący pierwotną precyzję i jakość techniczną projekt w określonych przypadkach może okazać się cenną wskazówką dla konserwatorów, architektów, budowniczych czy firm kamieniarskich działających obecnie na terenie krakowskiej nekropolii.

Autor koncepcji oraz wyboru zaprezentowanych materiałów archiwalnych: mgr Janusz Sarkowicz

Autor reprodukcji materiałów archiwalnych: Małgorzata Multarzyńska-Janikowska, Pracownia Reprograficzna, Archiwum Państwowe w Krakowie. Wykorzystanie reprodukcji materiałów archiwalnych za zgodą Archiwum Państwowego w Krakowie

Autor fotografii użytej w ryc. 19: mgr Janusz Sarkowicz

Źródło finansowania: własne

mentioned project the tomb used to be 96 cm tall. Negative effects associated with the current ground level in the Rakowice necropolis can be observed in many older tombs and gravestones: disturbed proportions of walls and height of pedestal, plinth and base sections, partial or total covering of entrance slabs. Further consequence is greater damp and salinity of stonemasonry in those parts, and exposure to harmful biological factors.

Before commencing any work, even less detailed archive drawings concerning “sunken” graves will allow for effectively assessing their actual size and proportions, as well as facilitate preparing suitable conservation procedures.

To conclude the subject, certainly open to further research and analyses, it is worth emphasising again the significance of described materials as the fundamental source of information concerning creation and the very construction of many monuments of sepulchral art in the Rakowice Cemetery. Projects themselves also constitute precious, original technical-drawing documents, frequently representing high aesthetic and artistic values, reflecting various styles and concepts. Yellowed with time, though still showing its original precision and technical quality, in specific cases the project can prove to be a valuable guideline for conservators, architects, builders or stonemasonry firms operating nowadays in the Krakow necropolis.

Author of the concept and selection of presented archive materials: mgr Janusz Sarkowicz

Author of reproductions of archive materials: Małgorzata Multarzyńska-Janikowska, Reprographic Lab, State Archive in Krakow. Copies of archive materials used by the permission of State Archive in Krakow

Author of the photo used in fig.19: mgr Janusz Sarkowicz

Source of financing: own

BIBLIOGRAFIA

- [1] Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział V – materiałów kartograficznych i dokumentacji technicznej, ul. Lubicz 25b. Zespół akt: Archiwum Budownictwa Miejskiego, Cmentarz Rakowicki (sygn: 1-197).
- [2] Cyrankiewicz S., *Przewodnik po cmentarzach*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1986.
- [3] Grabowski A., *Cmentarze dawnego Krakowa*, Wydawnictwo Jagiellonia SA, Kraków 2008.
- [4] Grodziska K., *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987.
- [5] Niemcewicz P., *Konserwacja wapienia dębnickiego* (praca dokt.), IZiK UMK w Toruniu, 2003.
- [6] Rajchel J., *Kamienny Kraków spojrzenie geologa*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2005.
- [7] Rajchel J., *Geoturystyka dla każdego – Cmentarz Rakowicki, Nie pozostanie kamień na kamieniu oraz Kamienne eldorado*, cykl 2 artykułów, „Dziennik Polski”, nr 260 (17 143) oraz 265 (17 148), 7 i 14 listopada 2000.
- [8] Reinfuss R., *Ludowa rzeźba kamienna w Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- [9] Wickle H., Thunig W., (tłum. A. Machalski), *Kamieniarstwo*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987.
- [10] Krakowska Teka Konserwatorska, Tom III, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, praca zbiorowa, Urząd Miasta Krakowa, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Oddział Ochrony Zabytków, Kraków 2003.
- [11] *Polski słownik biograficzny*, t. XLIII, Warszawa – Kraków 2004–2005.
- [12] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. II, PAN 1975.

- ¹ Najobszerniejszą kwerendę przeprowadzono w Archiwum Państwowym w Krakowie, w Oddziale V – materiałów kartograficznych i dokumentacji technicznej. Podstawowy zbiór zawierający akta grobów Cmentarza Rakowickiego mieści się w dziale pod nazwą Archiwum Budownictwa Miejskiego (ABM), Ponadto korzystano również z wybranych materiałów archiwalnych Zarządu Cmentarzy Komunalnych w Krakowie.
- ² W XIX w. administracja miejska zatwierdzała projekty grobowców w formie odrębnego decyzyjnego pisma (Wydział Spraw Wewnętrznych i Policji, później Wydział Budownictwa Miejskiego). Dodatkowo zamieszczano adnotacje i pieczętki już na samych projektach.
- ³ Podziałki i wymiary grobów określano w stopach, łokciach kwadratowych, czy sążniach wiedeńskich. Jednostki podawane w metrach pojawiają się na planach pochodzących z końca lat 70. XIX w.
- ⁴ K. Grodziska, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1987, s. 56.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ Ta oraz pozostałe ryciny stanowią reprodukcje projektów z V Oddziału Archiwum Państwowego w Krakowie, z zespołów akt: ABM oraz WMK VI (ryc. 3).
- ⁷ „Opis iak plan obecny wskazuje cały grób wziami wmiarę potrzeby będzie z kamienia wymurowany cegłą zasklepiony nad ziemią zaś z kamienia ciosowego gatunku pinczowskiego wyrobiony front

i dwa boki z czarnego mormuru stosownym napisem opatrzone, któreń się tutaj dołącza” (zachowano pisownię oryginalną), APK, ABM Cm. Rak., sygn. 1, plan 2.

- ⁸ *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. II, PAN 1975, s. 257.
- ⁹ Pismo Wydziału Administracji i Skarbu Rady Miasta Krakowa z dn. 7 maja 1851 r., APK, ABM Cm. Rak., sygn. 8, s. 9, (zach. pis. oryg.).
- ¹⁰ Pismo C.K. Wydziału Spraw Wewnętrznych i Policji z dn. 27 lipca 1847 r., APK, ABM Cm. Rak., sygn. 5, s. 21, (zach. pis. oryg.).
- ¹¹ K. Grodziska, *op. cit.*, s. 57; *Polski słownik biograficzny*, t. XLIII, Warszawa – Kraków 2004–2005, s. 279.
- ¹² J. Rajchel, *Geoturystyka dla każdego – Cmentarz Rakowicki: Nie pozostanie kamień na kamieniu*, „Dziennik Polski”, Nr 260 (17 143), 7 listopada 2000, s. 30.
- ¹³ Idem, *Kamienny Kraków*, Kraków 2005, s. 87–88.
- ¹⁴ Idem, *Geoturystyka dla każdego...*, s. 30.
- ¹⁵ R. Reinfuss, *Ludowa rzeźba kamienna w Polsce*, Wrocław 1989, s. 100.
- ¹⁶ Ibidem, s. 30.
- ¹⁷ Pismo J. Niedziałkowskiego z dn. 1 lutego 1905 r., APK, ABM Cm. Rak., sygn. 192, s. 259–260.
- ¹⁸ Projekty grobowców Śliwińskich oraz Strojka z 1919 r., APK, ABM Cm. Rak., [w] sygn. 82.
- ¹⁹ J. Rajchel, *Geoturystyka dla każdego...*, s. 30.

Streszczenie

Prezentowany artykuł, związany z szerokim obszarem zabytków sztuki sepulkralnej, odnosi się w szczególności do dawnych koncepcji kamieniarskich (architektonicznych i rzeźbiarskich) zawartych w rysunkach projektowych obiektów nagrobnych Cmentarza Rakowickiego. Przegląd i analiza licznego zbioru materiałów archiwalnych z lat 1833–1961 umożliwiły określenie wielu istotnych cech budowy zabytkowych grobów – ich struktury, formy i sposobu planowanej realizacji poszczególnych elementów (piwnic, sklepień, ścian, zadaszeń, zwieńczeń i pomników). Solidnie i klarownie rozrysowane projekty XIX-wieczne ilustrują wypracowaną wówczas stylistykę i techniki realizacji form nagrobnych, zapoczątkowaną przez uznanych rzeźbiarzy i mistrzów kamieniarskich (J.N. Galli, E. Stehlik).

Również późniejsze rysunki, nierzadko precyzyjne projekty architektoniczne z przełomu wieków oraz okresu międzywojennego, pozwoliły na wyodrębnienie najistotniejszych zmian, do jakich dochodziło w sposobie realizacji grobowców w różnych okresach historii i funkcjonowania cmentarza. Dotyczyły one nie tylko widocznej formy architektonicznej i dekoracji rzeźbiarskich, wprowadzania nowych odmian kamienia oraz pozostałych materiałów budowlanych, ale także wewnętrznych struktur grobowców i ich podpiwniczeń. Część planów – zwłaszcza pochodzących z pierwszych dekad XX wieku, odnosi się także do przebudów i modyfikacji istniejących już obiektów zabytkowych.

Dalsze zmiany, jakie można dostrzec w projektach wykonanych po zakończeniu II wojny światowej, świadczą o odejściu od wcześniejszej jakości i tradycji kamieniarskich na rzecz unifikacji form i odmiennych „wzorów” estetycznych lastrika i zapraw cementowych.

Abstract

The presented article, connected with a wide area of monuments of sepulchral art, particularly refers to old concepts of stonemasonry (architectonic and sculptural) encompassed in project drawings of funereal objects from the Rakowice Cemetery. A review and analysis of a rich collection of archive materials from the years 1833–1961 allowed for identifying many significant building features of historic graves – their structure, form and manner of planned realisation of individual elements (cellars, vaults, walls, roofing, finials and tombstones). Neatly and clearly drawn 19th-century projects illustrate the stylistics and techniques of tombstone form realisation developed at the time, initiated by renowned sculptors and master stonemasons (J.N. Galli, E. Stehlik).

Also later drawings, frequently precise architectonic projects, from the turn of the centuries and the inter-war period, allowed for distinguishing the most significant changes occurring in the way of realising tombs in various period of history and functioning of the cemetery. They concerned not only visible architectonic forms, sculpting decorations, introducing new varieties of stone and other building materials, but also interior structure of tombs and their cellars. Some blueprints – especially those originated in the first decades of the 20th century, refer also to alterations and modifications of the already existing historic objects.

Further changes which can be seen in the projects made after the end of World War II, confirm the departure from previous quality and tradition in stonemasonry in favour of unification of form and different aesthetic “value” of terazzo and cement mortar.